

**Cultivar, compartir, practicar.
De representacions,
pràctiques i contextos.**

1970-2021

**CONSELL GENERAL DEL
CONSORCI DE MUSEUS
DE LA COMUNITAT VALENCIANA**

President d'honor
Ximo Puig i Ferrer
President de la Generalitat

President
Vicent Marzá i Ibáñez
Conseller d'Educació, Cultura i Esport

Vicepresidents
Joan Ribó Canut
Alcalde de València

Carlos Mazón Guixot
President de la Diputació Provincial d'Alacant

Amparo Marco Gual
Alcaldesa de Castelló de la Plana

Vocals
Luis Barcala Sierra
Alcalde d'Alacant

José Pascual Martí García
President de la Diputació Provincial de Castelló

Antoni Francesc Gaspar Ramos
President de la Diputació Provincial de València

Begoña Martínez Deltell
Representant del Consell Valencià de Cultura

Mª Carmen Amoraga Toledo
Directora General de Cultura i Patrimoni de la
Conselleria d'Educació, Cultura i Esport i
Presidenta de la Comissió Científico-Artística

Gerent
José Luis Pérez Pont

Secretària
Eva Coscollà Grau
Secretària de la Conselleria d'Educació,
Cultura i Esport

**CONSORCI DE MUSEUS DE LA
COMUNITAT VALENCIANA**

Direcció – Gerència
José Luis Pérez Pont

Adjunta a direcció
Susana Vilaplana Sanchis

Coordinació d'exposicions
Lucía González Menéndez
Isabel Pérez Ortiz
Vicente Samper Embiz

Programes públics
Eva Doménech López

Educació i mediació
José Campos Alemany

Media i xarxes
Carmen Valero Escribá

Administració
Nicolás S. Bugada Cabrera
Antonio Martínez Palop
Germà Sánchez Eslava

EXPOSICIÓ

Organització
Consorti de Museus de la Comunitat Valenciana

Centre del Carme Cultura Contemporània
Direcció
José Luis Pérez Pont

Comissariat
Rafael Tormo Cuenca

Coordinació
Vicente Samper

Disseny expositiu
Adrià Ripoll i RTC

Transport i muntatge
Espais d'Art
Scomunicativa S.L.

Disseny gràfic
Josep Lozano Añon

Producció retolació
Impacte, s.l

Assegurances
Juan J. Gómez. Correduría de seguros, s.l

"Cultivar, compartir, practicar.
De representacions, practiques i contextos. 1970-2021"

és un projecte seleccionat en la convocatòria
Trajectòries 2018-2020. El jurat va estar integrat per
Nekane Aramburu, José María la Rosa, Amador Grifó i
José Luis Pérez Pont.

Centre del Carme Cultura Contemporània,
del 18 de desembre de 2020 al 21 de febrer de 2021.

CATÀLEG

Textos
Álvaro de los Ángeles
Sara Losada
Teresa Martín
Rafael Tormo

Adjunt de documentació, textos i arxiu
Oriol Fuster

Transcripció entrevistes
Marc Martínez

Disseny i maquetació
Josep Lozano Añon

Traducció al valencià
Servei d'Acreditació i Assessorament del Valencià
Conselleria d'Educació, Cultura i Esport

Impressió i enquadernació
Gràfiques Vimar, s.l

© dels textos: els autors i/o les autores
© de les imatges: els autors i/o les autores
© de la present edició: Consorci de Museus de la Comunitat
Valenciana, 2021

ISBN: 978-84-482-6581-6
Depòsit Legal: V-1464-2021

INTRODUCCIÓ PÀG. 005

CONTEXT PÀG. 012

APROXIMACIONS PÀG. 021

SARA LOSADA RAMBLA PÀG. 023

ÁLVARO DE LOS ÁNGELES PÀG. 031

TERESA MARÍN GARCÍA PÀG. 037

EL GRUP PÀG. 046

CONVERSES PÀG. 104

EXPOSICIÓ PÀG. 110

TRADUCCIONS PÀG. 286

Grup De Reüll. Pensar i practicar el territori des de l'art contemporani

TERESA MARÍN GARCÍA

PENSAR(-SE) DES DEL CONTEXT.

PENSAR(-SE) DES DE LA MIRADA DELS ALTRES

En 2016 vaig ser convidada a participar en el cicle de conferències del grup De Reüll que va coordinar Rafael Tormo amb el títol "Donar sentit a l'espai. Encerclaments i allunyaments des de l'art".¹ Va resultar interessant, tant el context (en la perifèria de la perifèria dels circuits oficials de l'art contemporani) com el moment temporal (després de la ressaca del 15-M i encara en l'empremta de la llarga crisi socioeconòmica del 2008). Els contextos importen i la perifèria existeix, tot i ser factors que s'intenten obviar o invisibilitzar en moltes ocasions.

Aquell cicle de conferències va permetre entaular diàlegs amb el grup De Reüll, en el seu propi territori. Valorant aquelles trobades des de la distància, considere que potser van ser útils per a pensar junts la trajectòria i el moment en què es trobava el grup que ens convocava. Al mateix temps, van ser una bona oportunitat per a prendre el pols a certa activitat cultural de base en una part del territori de la Comunitat Valenciana. Un temps per a compartir reflexions, des de perspectives situades, sobre les problemàtiques que comporten les pràctiques collaboratives i els reptes de l'activitat artística contemporània practicada des de les perifèries dels centres artístics.

En proposar-me collaborar novament en aquesta publicació, voldria reprendre alguns aspectes que vaig proposar en aquelles jornades de 2016, encara que tractades d'una altra manera, considerant els nous escenaris del present.

En aquell moment, vaig estructurar la xarrada en tres blocs. Un, sobre la complexitat de les relacions de l'art situat i "postautònom" amb els contextos en què s'intervé i des dels quals proposa la seua activitat, generant processos de retroalimentació i transformació mútua. Un altre, sobre aspectes crítics de les pràctiques collaboratives, el seu desenvolupament i vinculacions amb aspectes socioculturals. Un últim apartat sobre pràctiques artístiques d'aquest tipus desenvolupades a la Comunitat Valenciana, amb la finalitat de situar el grup mateix en relació amb altres pràctiques similars, sorgides en el territori pròxim durant el mateix període. Vaig tancar aquella xarrada amb una sèrie de propostes sobre possibles reptes per a aquell context i circumstància temporal.

¹ La conferència titulada "Pràctiques artístiques collaboratives des del local. Experimentació, límits i conflictes", va tindre lloc a Pedreguer, una petita població de la comarca de la Marina Alta, província d'Alacant, el 13 de maig de 2016.

La meua intenció, llavors, era disposar algunes claus que possibilitaren el debat amb els participants, considerant el context d'aquells esdeveniments i la situació particular del mateix grup, que es trobava en un cert *impasse*, després d'un període d'escassa activitat.

Aquelles trobades continuaven un dels eixos d'acció fundacionals del grup, des dels anys 90, com eren els cicles de conferències, en els quals es convidava especialistes de l'art contemporani a desplaçar-se al territori de la Marina Alta per a compartir els seus sabers i generar debats amb un públic divers. Trobades que tenien tant un caràcter divulgatiu com una funció de pensar en comú (fonamentalment amb membres del mateix grup i col·laboradors puntuals) el paper d'art i la cultura des de contextos situats i allunyats dels centres artístics convencionals.

Considere destacables dos aspectes particulars del format d'aquests cicles de conferències: el seu desenvolupament en el temps i en el territori. Condicions que permetien una forma de reflexió que és poc habitual i difícil de proposar des de centres socioculturals més potents, a causa de la força centrípeta que solen exercir sobre el territori pròxim.

Pel que fa al factor temporal, generar una distància de diverses setmanes entre conferències d'un mateix cicle, unit al fet de poder comptar amb un cert grup d'assistents assidus, possibilitava que les propostes dels conferencians anaren assentant-se d'una trobada a la següent, contribuint a reprendre debats des de diferents perspectives. Això ajudava a detectar problemes recurrents, centrals per al grup mateix, o que eren simptomàtics de la situació cultural del context, contribuint a delimitar i afinar els debats.

D'altra banda, el sentit nòmada de recórrer un territori perifèric dels centres artístics propiciava que anaren sumant-se no sols diferents institucions locals sinó també nous assistents en el procés, moltes vegades veïns de cada població, que assistien amb interessos diversos. Aquesta deslocalització afavoria diàlegs complementaris i, a vegades, excèntrics. L'heterogeneïtat dels assistents reubicava els debats de forma situada i permetia connectar les necessitats del grup amb les inquietuds i interessos dels assistents locals, en relació amb l'art contemporani, la cultura local i les polítiques culturals de base.

REPTES DES DEL PRESENT

El grup De Reüll, a pesar dels avatars i reconstruccions, segueix actiu. L'exposició retrospectiva ofereix una lectura externa que podria ser una oportunitat per a repensar-se.

Algunes qüestions plantejades en el passat prenen ara, en 2020, una nova dimensió. L'actual crisi sistèmica, provocada per la pandèmia de la COVID-19, ha contribuït a aguditzar la precarietat, ja existent en molts àmbits de la vida i sectors professionals, en què és especialment sensible el cultural i artístic.

La situació actual està obligant a replantejar moltes dinàmiques establides que semblaven inqüestionables, des dels models de producció i consum fins a les mateixes prioritats vitals. Una situació imprevista que està forçant una brusca presa de consciència sobre la intradependència dels diversos components i factors que conformen els ecosistemes de la vida.

Una disrupció en les inèrcies instituïdes que requereix una profunda reflexió sobre la nostra relació amb els entorns que habitem, la fragilitat del sistema cultural, la importància de les arts i els afectes per a mobilitzar transformacions socials, les potencialitats del col·laboratiu per a sumar forces davant situacions adverses, o el paper rellevant de les institucions públiques per a facilitar el desenvolupament local.

Assenyalare especialment aquestes qüestions perquè considere que, d'alguna manera, tenen relació amb aspectes que el grup De Reüll ha anat rondant al llarg de la seua trajectòria i poden possibilitar, amb una certa perspectiva, una relectura situada des del present.

Pot ser que ara, més que mai, siga necessari sumar esforços, tractant de no morir en l'intent; pensar des del territori en clau de coneixement situat i de manera interconnectada amb altres contextos, un pensament en clau *glocal*; propiciar complicitats, pròximes i llunyanes; ser imaginatius i flexibles, per a generar i aprofitar situacions; explicitar objectius, límits i compromisos de les col·laboracions; no invisibilitzar conflictes i dissensions en els processos, per a permetre el pensament crític i divergent; possibilitar la transmissió de sabers i metodologies col·laboratives; potenciar el diàleg intergeneracional com a transmissor de memòria cultural. I continua sent molt important documentar i recopilar experiències. I en aquest afany és tan valuós el relat dels mateixos protagonistes com el que puguen construir persones que es van aproximar des d'altres perspectives. La realitat, així com la memòria, no són úniques. El que anomenem *memòria* és un teixit espès en el qual no tot és visible, però tot és essencial per a sustentar la trama. Entrecreuar aquesta pluralitat de capes de relats és el que pot proporcionar-nos una aproximació complexa i més completa del que va passar i com tot això va ressonar en el seu context. Per aquest motiu una publicació com aquesta, que recull facetes i fragments de la trajectòria de trenta anys de cultura en el territori, pot ser valuosa, no sols per a la recuperació de la memòria local, sinó també referent per a altres contextos.

PRACTICAR EL TERRITORI, HABITAR LA PERIFÈRIA

Des de fa anys, he seguit l'activitat del grup i en múltiples ocasions havia pogut coincidir, en activitats diverses, amb diversos dels seus membres. Resistir en actiu durant trenta anys, ha convertit De Reüll en una de les formacions artístiques col·lectives més longeves de la Comunitat Valenciana i possiblement de l'Estat espanyol de les últimes dècades. És molt meritòria la labor realitzada en la seua llarga trajectòria, desenvolupant diverses estratègies col·laboratives, amb l'objectiu d'acostar i difondre l'art contemporani a la comarca de la Marina Alta, al nord de la província d'Alacant.

Un context molt particular que, en paraules del mateix grup, és "una zona cosmopolita, densament poblada i econòmicament desenvolupada, però endarrerida en excés en els temes artístics".² Una zona turística que, des de final dels anys 60, va experimentar un important moviment de població estrangera, així com un ràpid creixement i enriquiment de la comarca. Una situació que va possibilitar una obertura a influències externes i propicià el sorgiment de petites i temporals colònies culturals en ciutats com Dénia, Xàbia, Benissa o Altea. No obstant això, aquests fenòmens de ràpid creixement, moltes vegades no tenen bases sòlides que siguen capaces de sustentar veritablement una activitat cultural de calat. Així, la crisi de l'inici dels 90 va posar de manifest les múltiples mancances del context cultural i va desinflar moltes de les expectatives que el "desenvolupisme" i la "Transició" havien generat en les dècades anteriors.

En aquest context, potser, un dels majors mèrits del grup De Reüll, com a agent transformador del territori, haja sigut el de ser capaços d'identificar un problema sociocultural estructural; proposar accions concretes per a esmenar-lo; saber generar vincles professionals i col·laboracions locals, així com posar en pràctica una sèrie d'iniciatives que van aconseguir les complicitats suficients i una certa repercussió social i artística (fins i tot més enllà del seu territori d'acció local).

De Reüll fa referència a una "ullada de través, de cua d'ull". El nom ja suggereix una declaració d'intencions. L'AVL diu que "mirar de reüll" és mirar "amb les ninetes dels ulls girades cap a un costat", dissimuladament, de biaix, i també significa mirar "amb recel o amb antipatia".

Habitar territoris de la perifèria dels centres culturals possiblement ajuda a construir una mirada ex-cèntrica a les persones que creen i desenvolupen activitat cultural des d'aquests llocs. El primer problema que han d'esquivar és la falta d'infraestructures artístiques i l'accés als recursos culturals més bàsics. Aquests "buits" actuen com un factor de distanciament que contribueixen a mirar des d'altres perspectives i pot ser que també amb una certa prevenció, davant el perill de certes instrumentalitzacions que puguin generar-se des d'iniciatives externes.

Habitar la perifèria comporta superar el llast de partida que suposa saber-se fora de circuit i la irresistible temptació de voler emular el que succeeix en els centres culturals, sense tindre en compte que el context és un altre i les necessitats i demandes són diferents. Davant aquestes dificultats, agrupar-se és una manera d'unir forces per a poder transformar el context.

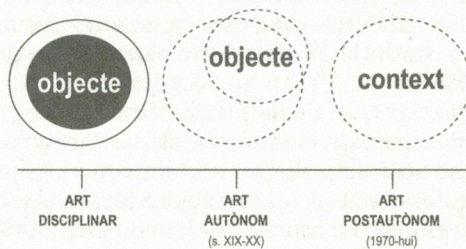
Practicar el territori local comporta una perspectiva situada, en la qual l'agent transformador és inevitablement transformat pel mateix context, en un procés d'afectacions i interdependències mútues.

PRÀCTIQUES ARTÍSTIQUES SITUADES COM A PRÀCTIQUES INSTITUENTS

Podem relacionar el desenvolupament de pràctiques artístiques situades amb una experimentalitat creixent de les pràctiques artístiques i la dissolució dels límits tradicionals del que s'entenia com a objecte artístic. Alguns autors es refereixen a aquestes pràctiques com a "art postautònom",³ després de la conquistada autonomia de l'art de les seues funcions tradicionals (des del segle XIX fins a l'inici del segle XX).

Aquestes noves pràctiques "postautònomes" sorgeixen com a fruit d'un procés que va desplaçant la pràctica artística des de la creació o producció d'objectes cap a pràctiques basades en els contextos o procés de mediació, amb estreta vinculació amb els entorns locals en què sorgeixen i, en molts casos, com a respostes a situacions específiques.

Aquestes pràctiques artístiques reformulen les funcions de l'art, així com el rol de l'artista (de creador a productor o mediador), i també la funció de l'espectador, i requereixen una implicació més activa i participativa o, fins i tot, col·laborativa en els processos artístics. Molts d'aquests processos experimentals es basen o requereixen múltiples formes de col·laboració en els seus processos, expandeixen els límits de l'objecte artístic i generen pràctiques inclassificables o *underground*, que solien quedar fora dels interessos de les institucions artístiques.

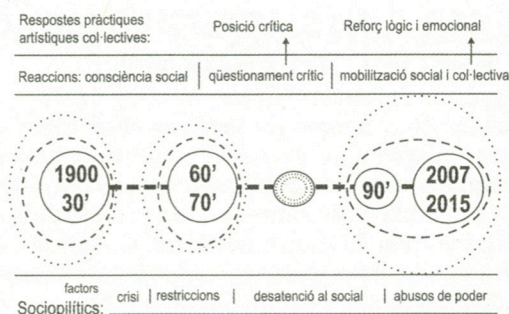
IMATGE 1. Evolució de posicions des de l'art en relació amb els límits de la seua disciplina i la seua funció social. Elaboració pròpia. Teresa Marín García, 2016.

3 Denominació utilitzada pel sociòleg Nestor García Canclini, que analitza diversos aspectes del paper social de l'art en els processos de transformació de les societats contemporànies. GARCÍACANCLINI, N., 2013.

En la trajectòria de De Reüll pot apreciar-se relació amb aquestes qüestions en dos dels seus eixos d'activitat fundacionals. D'una banda, en el plantejament de la gestió de la sala d'exposicions d'una institució pública com va ser L'Espai Lambert de Xàbia. D'altra banda, en l'establiment d'un circuit d'intervencions plàstiques en el territori, que van vehicular a través de relacions de treball i col·laboració amb diferents institucions públiques: diversos ajuntaments de la Marina Alta, la Diputació d'Alacant, l'Institut Juan Gil-Albert o universitats. De Reüll es considerava a si mateix com "el vessant plàstic de l'Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta".⁴ La seua estratègia, en paraules de Pepe Miralles, un dels seus membres durant una etapa del grup, consistia a "proposar a entitats públiques l'organització de certs esdeveniments, i oferir-los idees i les seues possibilitats de materialització".⁵ Els dos eixos d'activitat podrien considerar-se formes de "pràctiques instituints",⁶ en tindre el grup un rol d'agent transformador de les polítiques culturals locals de forma activa i proposar altres models de producció i de gestió cultural més participativa, situada i social.

AGRUPAR-SE PER A RESISTIR I TRANSFORMAR EL CONTEXT

Al llarg del segle XX i el que portem del segle XXI, es pot constatar un auge de les pràctiques artístiques col·laboratives de diferents tipologies (grups, equips, col·lectius, associacions, espais autogestionats o col·laboracions esporàdiques). Aquestes s'han fet més visibles de forma cíclica, coincidint amb diverses circumstàncies sociopolítiques com ara períodes de crisi econòmica, desatenció de la cultura de base, abusos de poder o transformacions socioculturals importants. Davant aquestes circumstàncies, els artistes s'agrupen, col·laboren, experimenten maneres de fer junts, ja siga com un reforç emocional o logístic, com una manera d'exercir una pressió social o com a mitjà per a involucrar-se en processos de transformació, dels seus contextos pròxims o d'objectius més ambiciosos.

IMATGE 2. Cicles d'auge de les pràctiques artístiques col·laboratives en relació amb els contextos sociopolítics. Elaboració pròpia. Teresa Marín García, 2021.

4 <http://www.pepemiralles.com/de-reuell/>.

5 Declaracions de Pepe Miralles, realitzades en 1996, en la presentació dels III Encuentros Internacionales de Grupos Independientes para la Gestión y Difusión del Arte Contemporáneo. Vitoria. Citat en ARAMBURU, N., 2020, p. 276.

6 Sobre qüestions relacionades amb les "pràctiques instituints" en la cultura és interessant consultar la compilació de textos EXPÓSITO, M. / TRANSFORM (ed.), 2008.

Les arts són un sensor especialment sensible i emergent en la detecció de situacions de crisi. Potser perquè són professions que solen desenvolupar-se en estats de precarietat, i moltes vegades són les primeres a patir les envestides de les recessions. Pot ser, també, que la mirada excèntrica de la realitat que exercita l'art ens predisposa a estar més alerta davant els canvis; o, d'alguna manera, siga un camp d'experimentació que s'anticipe als canvis en altres esferes socials. D'altra banda, treballar amb aspectes que afecten la sensibilitat o el pensament crític, així com practicar una certa llibertat d'expressió, sol convertir l'art, a vegades, en focus d'atenció i intolerància des d'alguns estaments de poder.

En el context de la Comunitat Valenciana, de manera similar a altres llocs de l'Estat espanyol, el creixement de les pràctiques collaboratives ha tingut un augment exponencial en les últimes dècades, molt visibles en la crisi dels primers anys 90, període en el qual es forma De Reüll, i novament des de 2007 fins a l'actualitat, quasi ininterrompudament.⁷

El creixement associatiu en les arts de les últimes dècades a la Comunitat Valenciana es vincula sobretot a dos factors. Un ha sigut la defensa del patrimoni o el desenvolupament d'estratègies de resistència, davant de polítiques institucionals que pretenien desmantellar barris o territoris concrets. Alguns dels casos més destacats i reeixits en les seues accions han sigut les agrupacions autodenominades Salvem, com ara Salvem el Botànic, Salvem el Cabanyal-Canyamelar, Salvem la Punta o Salvem l'Horta. Un altre seria la necessitat de dinamització col·lectiva d'infraestructures culturals de base, desenvolupant formes d'apropriació o de gestió d'espais públics per a suplir el desinterés de les institucions públiques o la falta de criteri per a gestionar espais existents que no tenien contingut. El grup De Reüll respondria clarament a aquesta casuística, ja que una de les seues motivacions fundacionals era poder desenvolupar i mostrar projectes artístics en el seu territori, davant la falta i el buit de polítiques culturals que foren capaces de difondre art contemporani. Pressupòsits similars han sigut compartits per altres col·lectius i espais autogestionats en el territori pròxim, com van ser el Col·lectiu Banusaïdi, La Esfera Azul, La Minúscula, La Erreria House of Bent, Cabanyal Íntim, Pluton.cc o Solar Corona, entre molts altres.

MANERES DE FER JUNTS. ASPECTES CRÍTICS EN ELS PROCESSOS COL·LABORATIUS

Amb independència de l'activitat que De Reüll ha sigut capaç de generar al llarg de la seua trajectòria, la seua configuració col·lectiva respondria, a grans trets, a la tipologia de grup, i consegüentment s'autodefineixen. Aquesta tipologia de pràctica col·lectiva s'assembla a unes altres en la definició d'un objectiu comú que comparteixen tots els components que el conformen. Això no obstant, es diferencia d'altres formacions col·lectives (com els equips o molts col·lectius) en el fet que expliciten la individualitat dels seus components.

A vegades, quan els grups són molt nombrosos o la seua estructura és molt difusa i els seus membres canviants, si això arriba a debilitar els objectius, limitant-se a unes similituds estilístiques o afinitats mínimes, pot arribar a considerar-se més un "moviment" que un "grup". El grup De Reüll, en algunes etapes en què generava una constel·lació de collaborators, puntuals o recurrents, però que formalment no es consideraven membres del grup, quasi podria considerar-se com un moviment.

La col·laboració és un sistema complex. S'estableix a partir de personalitats diferents i múltiples punts de vista. Això pot comportar motivacions diferents entre els components, que convé explicitar per a poder arribar a acords que permeten el treball operatiu. La col·laboració implica processos de negociació

que requereixen diàlegs, considerar la dissensió i ser capaços d'aconseguir consensos, encara que siga d'objectius mínims.

La col·laboració és un organisme viu. És un ens canviant que requereix atenció permanent i diàleg constant. La tensió entre punts de vista és inevitable i necessària. Encara que a vegades siga complexa de gestionar, és justament aquesta diversitat la que permet la riquesa en els projectes i esquivar l'endogàmia que pot arribar a generar-se per la inèrcia d'acomodar-se a fórmules que puguin haver funcionat en un moment determinat, però que si no es revisen poden quedar obsoletes.

La incorporació o eixida de components d'un grup implica una reorganització que pot afectar els rols i les relacions entre tots els components de l'agrupació. Aquests passos, a vegades, poden ser molt dolorosos i fins i tot traumàtics i solen afectar el mateix relat i història del col·lectiu.

A vegades, aquestes fractures són tan profundes que poden requerir temps de reacoblament o fins i tot ser causa de la dissolució dels grups. Aquestes fites solen considerar-se moments que marquen talls, que diferencien fases en les col·laboracions. Moltes vegades aquestes situacions se salden amb períodes d'inactivitat, necessàries per a recompondre les estructures, reubicar les funcions dels components o revisar objectius.

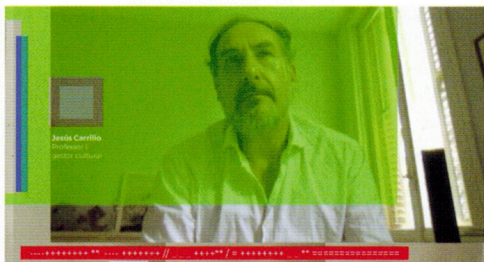
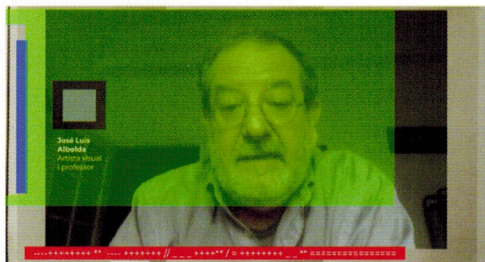
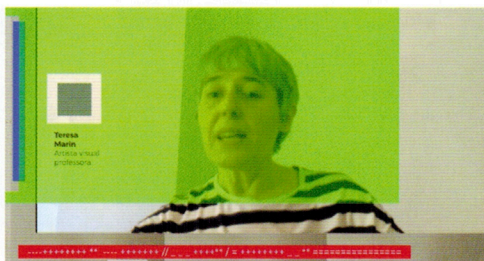
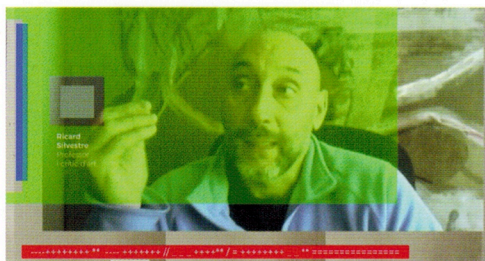
Els canvis profunds poden afectar les estructures internes que obliguen els seus components a repensar-se. En aquests casos, pot ser útil comptar amb col·laboracions externes que puguin ajudar a objectivar els processos i contribuir a visibilitzar punts cecs, difícilment identificables des de dins del grup.

Els "com" són ideològics, visibilitzen els compromisos, construeixen el procés, vertebren la idiosincràsia del grup.

Col·laborar no és fàcil i mantindre una agrupació activa durant 30 anys té molt de mèrit. Una trajectòria de tan llarg recorregut és quasi una vida, en la qual podem trobar llums i ombres, els seus temps d'efervescència i els seus temps de latència. Una exposició (quasi retrospectiva) és una oportunitat per a veure's amb perspectiva, de manera contextualitzada i a través de la mirada d'uns altres. Un temps per a repensar-se i compartir memòria d'experiències practicades.

REFERÈNCIES

- ARAMBURU, N. *Alternativas. Políticas de lo independiente en las artes visuales*. Murcia, CENDEAC. 2020, p. 275-276.
- EXPÓSITO, M. / TRANSFORM (ed.). *Producción cultural y prácticas instituyentes. Líneas de ruptura en la crítica institucional*. Madrid, Traficantes de Sueños, 2008.
- GARCÍA CANCLINI, N. *La sociedad sin relato. Antropología y estética de la inminencia*. Madrid, Katz, 2013.
- MARÍN GARCÍA, T.; MARTÍN ANDRÉS, J. J.; VILLAR PÉREZ, R. "Emergencias colectivas. Mapa de vínculos de actividades artísticas (autogestionadas) en la Comunidad Valenciana (2001- 2011)", en *Archivo de Arte Valenciano*, núm. XCII, 2011, p. 505-524.
- MARÍN GARCÍA, T. "Experiencias de creación colectiva y otras prácticas artísticas colaborativas en la Comunidad Valenciana (1982-2012)", en *Los últimos 30 años del arte valenciano contemporáneo*, vol. 3. València, Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles de València, 2013, p. 48-77.
- MARZO, J. L.; MAYAYO, P. *Arte en España 1939-2015. Ideas, prácticas, políticas*. Madrid, Cátedra, 2015.

CONVERSA 3:

Ricard Silvestre, Teresa Marín, José Luis Albelda i Jesús Carrillo.

Conversa per a "Cultivar, compartir, practicar. De representacions, pràctiques i contextos. 1970-2021. Converses sobre pràctiques, representacions i contextos de tres dècades".

